

BATI'DA YESEVİLİK ÇALIŞMALARI

Nadirhan HASAN*

Özet

Türk sufiler silsilesinin başı olan Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî, yüzyıllardır Türklerin manevi hayatında kalıcı bir iz bırakan önemli simalardan biridir. Türk Tasavvuf Edebiyatının kurucusu olarak dilimizin, edebiyatımızın ve kültürümüzün gelişmesine büyük katkı sağlayan bu ulu şahsiyetin hayatı, öğretisi ve hikmetlerine olan ilgi, henüz o hayattayken görülmeye başlanmıştır. Bunun neticesinde Sufi Muhammed Danişmend (12. yy.), Mevlana Safiyuddin Koylakî (12. yy.), Feridüddin-i Attar (12-13. yy.), İmam Sıgnâkî (13-14. yy.), İshak Ata (14. yy.), Ali Şîr Nevâî (15. yy.), Fahreddin Ali Safi (15. yy.), Fazlullah Ruzbihân İsfehânî (16. yy.), Hasan Hâce Nisârî (16. yy.), Hazinî (16. yy.), Âlim Şeyh Azizân (17. yy.), Şeyh Zinde Ali (17. yy.), Muhammed Şerif Buharî (17. yy.), Haririzade (17. yy.), Ali (17. yy.), Lahorî (18. yy.), Seyyid Ahmed Merginanî (19. yy.), Hüseyin Vassaf (19-20. yy.), Köprülü (20. yy.) v.b. birçok yazar ilmi, tarihî, tasavvufî ve edebî eserlerinde Hoca Ahmed Yesevî ve muakkiplerinin hayat hikâyeleri, eserleri, görüşleri, Yesevilik kâideleri hakkında geniş bilgi vermişlerdir. Son yüzyıllara doğru Doğu halkları gibi Batılı bilim adamları da Yesevilik konusunu merak etmişlerdir. Büyük Pîr'in ve onun öğretilerini devam ettiren mutasavvıfların yaşayışlarını ve düşüncelerini anlatan kitap ve makaleler yazmışlar, eserlerinden parçalar çevirmişlerdir. Bununla birlikte Türkistan'da bulunan kutsî türbesine ilmi seyahatler düzenlemişlerdir. Bu yazımızda konuyla ilgili Batı'da yapılan bu çalışmalarını tanıtır onlardan kısaca bahsedeceğiz.

Anahtar kelimeler: Hoca Ahmed Yesevî, hikmet, Batı, Türkistan, tasavvuf, Yesevilik, kitap, makale, çeviri, çalışma.

YASSAWI STUDIES IN WEST

Abstract

Khoja Ahmad Yassawi, the leader of Turkic mystics, the elder of Turkistan, has been an important personality in the spiritual history of Turkic people for centuries. As the founder of the Turkic mystical literature, he made a great contribution to the development of our language, literature and culture. The examination and evaluation of the doctrine of this great personality, an attention to his life and his creativity began when he was alive. As a result of this interest, writers like Sufi Muhammad Danishmend (12th century), Mevlana Safiyuddin Koylaki (12th century), Fariduddin-i Attar (12-13th century), Imam Sıgnaki (13-14th century), Ishak Ata (14th century), Ali Sher Navai (15th century), Fahreddin Ali

* Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, nkhasanov@fatih.edu.tr

Safi (15th century), Fazlullah Ruzbihan İsfahani (16th century), Hasan Hacı Nisari (16th century), Hazini (16th century), Âlim Sheikh Azizan (17th century), Sheikh Zinda Ali (17th century), Muhammad Sharif Bukhari (17th century), Haririzade (17th century), Ali (17th century), Lahuri (18th century), Sayyid Ahmad Marghinani (19th century), Huseyin Vassaf (19-20th century), Koprulu (20th century) and others in his books has widely covered information about the life, works and views of Khoja Ahmad Yassawi and his followers, as well as the principles of order Yassawiyya. Last century, researchers of the West have also started to become interested in the theme, Yassawiyya. The researchers have started to write books and articles about the life and thought of the great master and his successors, as well as translated excerpts from their works. Along with these, they organized research trips to the holy mausoleum which is located in Turkestan. In this article we will try to present and briefly evaluate these research works.

Keywords: Khoja Ahmad Yassawi, hikmat, West, Turkistan, tasawwuf, Yassawism, book, article, translation, research work.

Giriş

Hoca Ahmed Yesevî, Orta Asya'daki (bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nin güneyinde bulunan Çimkent vilayetindeki) Sayram kentinde, tahminen 1041-42 senelerinde doğmuştur.¹ Kaynaklarda onun 120-125 yıl yaşadığı, H. 562/M. 1166-67 senesinde vefat ettiği belirtilmiştir (Safiyuddin, 1996: 89-97; Hazini, 1594: 67b; Vassaf, 1990: 392). Ahmed Yesevî, Şeyh İbrahim ailesinde doğmuştur. Onun mensup olduğu Hocalar sülalesi Sayram'ın manevi hayatında nüfuz sahibi idiler.² Şeyh İbrahim'in aile şeceresi, İmam Muhammed Hanefî vasıtasıyla Hazret-i Ali'ye dayanır.³ Annesi Şeyh İbrahim'in en yakın halifesi Musa şeyhin kızı Aişe Hatun'dur (Karasaç Ana) (Hazini, 1593: 37b). Çocuk yaşta anne ve babasını kaybeden küçük Ahmed, ablası Gevher Şehnaz'la beraber Oğuz Han devletinin payitahtı olan Yesi'ye göç ederler. Orada Arslan Bâb'la tanışır ve ona mürid olur. Arslan Bâb'dan ilmihâl ve tasavvuf eğitimi alır. Zaten yedi yaşına kadar Hazret-i Hızır'ın sohbetlerinde gönül gözü açılarak yüksek manevi hâllere eren (Hazini, 1594: 62-63b), sonra da Arslan Bâb'ın etkisiyle sülûfikte ilerleyen genç Ahmed'in ismi etrafta tanınmaya başlar.⁴ Genç Ahmed'in "Yesevî" lakabıyla tanınmasının sebeplerinden biri de onun çocukluk çağında Yesevî isimli hükümdarla olan yakın ilişkisinden dolayıdır (Hazini, 1593: 34a-36a).

Hoca Ahmed, Arslan Bâb'ın tavsiyesiyle, onun vefatından sonra ilim tahsili için dönemin ilim merkezlerinden olan Buhara-i Şerif'e gider, âlim ve mutasavvıf Hoca Yusuf Hemedanî'ye talebe olur.⁵ Hemedanî, Hâcegân tasavvuf ekolünün kurucusu, Orta Asya maneviyatında kendine has dünya görüşü ve irfan sistemini

oluşturan ve geliştiren bir şahsiyettir.⁶ Ahmed Yesevî, hocasının vefatından sonra Hoca Hasan Andâkî, Hoca Abdullah Barrakî'leri takiben irşad makamına geçer, bir müddet sonra hocasının manevî işaretine göre yerini Hoca Abdülhâlik Gucdüvânî'ye teslim edip Yesî'ye döner ve vefatına kadar irşad çalışmalarıyla meşgul olur. Ahmed Yesevî'nin İbrahim adlı oğlu ve Gevher-i Hoşnaz adlı kızı olmuştur.⁷ Ölümünden sonra 1399 yılında Emir Timur tarafından muhteşem bir şekilde yeniden imar edilen Yesî'deki türbesi geçmişte Orta Asya Türklerinin manevî merkezi olduğu gibi bugün de ihtiram ve tazimle ziyaret edilmektedir.

Ahmed Yesevî, Taşkent, Sirderya taraflarında ve Seyhun nehrinin kuzeyinde yaşayan Türkler nezdinde önemli bir nüfuz edinir. Çevresindekilere sade ve akıcı bir dille dinî ve tasavvufî konuda hikmetler söyleyerek onları İslamiyet'e ısındırıştır. Hikmetleri zamanla talebeleri tarafından toplanarak divanlar oluşturulur. Yesevî mensuplarının zikir toplantılarında hikmet okumak veya ezberden söylemek bir gelenek haline gelmiştir. Yıllar geçince nüshaları çoğaltılan bu divanlara diğer Yesevî şairlerinin dörtlükleri de ilave edilmiştir. Ahmed Yesevî'den sonra yetişen Hakîm Ata Süleyman Bakırgan, Kutbeddin Haydar, Tac Hoca, Zengi Ata, Mansur Ata, Kemal Şeyh İkânî, Şems Özgendi, Übeydî, Kul Şerif, Kul Garibî, Derviş Ali, Hoca Nimetullah, Kul Umurî, Şahidî, Seyyid Ata, Hüveyda Çimyanî, Hâlis, Yusuf Beyzavî, Azim Hâce, Hudaydad, Miskin Eyyüb, Tâlibî gibi birçok şair, Yesevî yolunda hikmetler yazarak Hikmet geleneğini devam ettirmişlerdir. Bunun neticesinde Çağatay edebiyatında "*hikmet*" adlı tasavvufî şiir ekolü oluşmuştur.

Orta Asya edebiyatında yaygın olarak kullanılan hece vezniyle yazılan hikmetlerde iman esasları, peygamberler, evliyalar ve diğer birçok tarihî şahsiyetler, hem de insan-ı kâmil olmak şartlarından bahsedilmekte, Kur'an-ı Kerim âyetleri ve Hadis-i Şerif'lerden örnekler getirilerek açıklanmaktadır. 'Divan-ı Hikmet'te iki önemli özellik: Dinî-irfanî ve millî-ahlakî unsur göze çarpmaktadır. Dinî unsur konu ve düşüncede, millî unsur ise şekil ve vezinde açıkça görünmektedir. "Divan-ı Hikmet" in ön sözü gibi kabul edilebilecek "Fakrname" risalesinde ise Ahmed Yesevî'nin tasavvufî âdâb ve makamlarla ilgili görüşleri beyan edilmiştir⁸.

Kısacası, Türkistan toprağında meydana gelen Ahmed Yesevî'nin tasavvuf doktrini, Anadolu, Deşt-i Kıpçak (Altın Ordu), İdil-Ural'a kadar ulaşmış, yüzyıllar boyunca Kazak, Kırgız, Özbek, Anadolu Türkleri, Türkmen, Başkurt ve Tatar Türkleri için manevî gıda ve ilham kaynağı vazifesi görmüştür.

Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatı, öğretisi ve hikmetlerine olan ilgi büyük mutasavvıfın yaşadığı dönemde başlamıştır. Türk-İslam dünyası ile beraber, zamanla Batılı bilim adamları da Ahmed Yesevî konusunu merak ederler. Nitekim 19. yüzyıldan başlayarak İngiliz, Alman, Macar, Rus vs. Doğu bilimcileri Ahmed Yesevî

ve Yesevîlik konusunu araştırmaya başladılar. Bizim amacımız, bu araştırmaları bir araya getirerek onları tanıtmak ve değerlendirmeye çalışmaktır.

Batı'da yapılan Yesevîlikle ilgili çalışmalarını birkaç gruba ayırmak mümkündür:

I. Ansiklopedi, Bibliyografik Sözlük ve Kataloglardaki Bilgiler

Çeşitli ansiklopedi (Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, 1970), bibliyografik sözlük (Prusek, London), katalog (Dmitrieva, 1980) ve kitaplarda (Histoire Generale) Ahmed Yesevî ve “Divan-ı Hikmet”e dair bilgilere rastlamak mümkündür. Ayrıca P. Melioransky (Melioransky, 1913), M. Hartmann (Hartmann, 1907; Die osttürkischen, 1904), H. F. Hofmann (Hofmann, 1969), E. Blochet (Blochet, 1933), E. J. W. Gibb (Gibb, 1958; Gibb, 1999) gibi birçok bilim adamının çalışmalarında Ahmed Yesevî ile ilgili çeşitli şekillerde kısa bilgiler verilmiştir. Mesela, P. Melioransky tarafından hazırlanan Ahmed Yesevî konusundaki ilk ansiklopedik madde üzerinde duracak olursak Melioransky ‘İslam Ansiklopedisi’ne yazdığı yazısında Ahmed Yesevî'nin doğumu, eğitimi, ölümü ve türbesi hakkında bilgi vermektedir. Ahmed Yesevî'nin Orta Asya'daki Türk tasavvuf ekolünün kurucusu olduğunu, Hakim Ata gibi birçok istidatlı müritler yetiştirdiğini, hikmetleri ve münacatının halk tarafından çok okunduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte hikmetlerinin Kazan'da yayımlandığını ama mahsus araştırılmadığını da belirtmektedir. Burada şunu söylemek gerekir ki Ahmed Yesevî'nin hikmetlerin yazarı olduğu ve hikmetlerin dili konusunda ilk defa şüpheyle fikir bildiren bilim adamı Melioransky'dir. Kaynak olarak sadece ‘Divan-ı Hikmet’in Kazan matbu nüshası ve C. Salemann’ın hazırladığı matbu Hakim Ata menakıbına dayanarak bildirilen bu düşünce, o veya bu tarzda özellikle Rus Doğu bilimcileri tarafından desteklenmiş ve devam ettirilmiştir. Bu anlamda A. Borovkov gibi birkaç müsteşriklerin de çalışmalarını hatırlatmak gerekir. Borovkov, Ahmed Yesevî hikmetlerinin dil özelliklerini tahlil etmeye çalışırken tasavvufi metinleri iyi bilmediğinden dolayı bazı yanlış sonuçlara varmaktadır (Borovkov, 1948: 229-250). Melioransky de aynı hataya düşmüştür. Nitekim yazar Ahmed Yesevî'nin “Divan-ı Hikmet”teki altmış üç yaşında yer altına girdiğine dair mısralarını yanlış anlayarak sufi şairin altmış üç yaşında vefat ettiğini söylemektedir. Bu ise Melioransky'nin hikmetlerin metni ve mahiyetini iyi anlamadığını göstermektedir; ama başka bir Rus bilim adamı L. V. Dmitrieva'nın Ahmed Yesevî'nin biyografisi ve “Divan-ı Hikmet”le ilgili düşüncesi Melioransky'ye nazaran farklılık arz etmektedir. Onun hazırladığı Leningrad Şarkiyat Yazmalar Kütüphanesindeki Türkçe yazma eserler katalogunda, Ahmed Yesevî hikmetlerinin 12-13. yüzyıla ait olduğunu, onun Hâce Yusuf-ı Hemedani'den eğitim aldığını, Orta Asya sufiliğinde yeni ekol kurduğunu belirtmekte ve “Divan-ı Hikmet”in 24 yazma nüshasını tavsif etmektedir (Dmitrieva, 1980).

II. Hayatı, Eserleri ve Menkıbeleriyle İlgili Makaleler

N. Mallitsky (Mallitsky, 1906), Y. Novitsky (Novitsky, 1912), Th. Joseph (Joseph, 1913), V. Gordlevsky (Gordlevsky, 1962) ve başka birçok bilim adamı Ahmed Yesevî'nin hayatı, eserleri ve menkıbeleriyle alakalı makaleler yayınladılar. N. Mallitsky 20. yüzyıl başında basılan "Hazret Sultan" makalesinde Ahmed Yesevî'nin nesl ü nesebinden bahsederken meşhur Çağatay mutasavvıf şairi Baba Rahim Meşreb'in Ahmed Yesevî'ye olan bağlılığına ilgi çeker. Mallitsky kendi fikirlerini daha çok Gulam Server Lahuri'nin mutasavvıfların hayat hikâyelerini anlattığı "Hazine-ül Asfiya" eserine dayanarak belirtmiştir. Bize göre yazarın tek bir esere değil, Ahmed Yesevî'den bahseden başka kaynaklara da başvurması gerekirdi.

Diğer bir Rus müsteşriki Y. Novitsky, Ahmed Yesevî'nin hayatıyla ilgili bilgi verirken babası İbrahim Şeyh'in ahilik nokta-i nazarından bakarak cömertliği üstün tuttuğunu vurgulamaktadır. Hattâ oğlu Ahmed'e eğitim verirken kerametten daha ziyade el emeğini tercih ettiğiyle ilgili ibretli bir rivayeti nakletmektedir⁹. Bu ise ecdâdımızın el emeğiyle geçinmeye ne kadar özen gösterdiğini kanıtlamaktadır. Makalede yine bir rivayet vardır ki onda Ahmed Yesevî'ye dair kaynaklarda zikredilmeyen bir hükümdar, yani Yolbars Han'la Ahmed-i Yesevî arasındaki ilişki den bahsedilmektedir. Ahmed Yesevî'ye talebe olduktan sonra Baba Samit diye bilinen bu hükümdar derviş, vefatından sonra Yesevî'nin türbesi yanına defnedilir (Novitsky, 1912; Masson, 1930: 18-21). Bu ise Ahmed Yesevî'nin devlet adamlarıyla olan ilişkileri konusunun aydınlanmasında önem arz etmektedir.

V. Gordlevsky'nin makalesi esasen onun Türkistan'a yaptığı seyahat intibaları şeklindedir. O, Ahmed Yesevî türbesinin tarihi ve türbeyle ilgili rivayetler üzerinde çok durmaktadır.

III. Ahmed Yesevî Türbesiyle İlgili Çalışmalar

Bilindiği üzere Ahmed Yesevî'nin türbesi Emir Timur tarafından tekrar inşa edilmiştir. 1397 yılında başlayan inşaat iki sene sürmüş ve 1399 yılında bitirilmiştir; ama sanat tarihçilerinin kaydettiklerine göre inşaat bitmemiş, bazı eksikler kalmıştır. Buna rağmen bu muhteşem sanat abidesi yüzyıllardır tüm Türklerin hem siyasi hem manevi hem kültürel hayatında önemini korumuştur. Tarihte geçen Timurlu, Şeybanlı, Astarhanlı, Mangıt, Kıpçak ve Kazak hanları tarafından Pîr-i Türkistan'ın türbesine her daim saygı ve hürmet gösterilmiştir. Türk-İslam dünyasının Ahmed Yesevî'ye olan ilgisinden dolayı Batı dünyası da son zamanlarda Ahmed Yesevî türbesine ilgi göstermiştir. P. Paşino (Paşino, 1869), P. Ahmerov (Ahmerov, 1896), P. Lerha (Lerha, 1870), A. Semenov (Semenov, 1926), İ. Ümnyakov (Ümnyakov,

1929), G. Pugachenkova (Pugaçenkova ve Rempel, 1958), T. Basenov (Basenov, 1972), L. Mankovskaya (Mankovskaya, 1962; Mankovskaya, 1985), gibi birçok araştırmacı Ahmed Yesevî türbesiyle ilgili çalışmalar yapmıştır. 1905 yılında Rus arkeologu N. Veselovsky rehberliğinde ressam ve mimarlardan oluşan ilmi bir grup, Yesevî türbesi ve camisini incelemek amacıyla Türkistan'a gelir. Veselovsky "Türkistan'a Yapılan İlmi Sefer" makalesinde türbeyle ilgili gözlemleri ve araştırma sonuçlarından bahsederken Yesevî türbesinin özelliklerini özenle tarif etmektedir (Veselovskiy, 1906). S. Mallitsky ise makalesinde türbenin esasen tarihi ve mimari yönlerine ilgi çekmektedir. Ona göre, türbedeki bazı mimari yapılarda milattan üç asır önce kullanılan üslup göze çarpmaktadır. Mallitsky, türbeyi, Mekke, Medine, Kahire, Kurtuba, İstanbul, Tebriz gibi İslam medeniyet merkezlerindeki camilerle kıyas ederek fikir belirtmektedir... Türkistan'daki bu görkemli imaretin banisi olan Emir Timur'un sanat muhibbi olduğunu, Horasan'da gördüğü güzel sanat numunelerini Türkistan'da da icra ettiğini ayrıca vurgulamaktadır. Ona göre Türkistan'daki Ahmed Yesevî türbesi Orta Asya'nın Ayasofya'sıdır. Mallitsky, geçmişte türbede özel bir kütüphane bulunduğunu iddia etmektedir; çünkü ona göre türbe yapımından önce de onun etrafında bilim adamları yaşamıştır. Müellif, bu türbenin inşasının Türklerin manevi yönden birleşmesine önemli katkılar sağladığına da değinmektedir (Mallitsky, 1907).

Bilim adamları Ahmed Yesevî türbesiyle ilgili sadece makaleler yazmakla yetinmemişler, müstakil kitaplar da ortaya koymuşlardır. Örneğin M. Masson, Ahmed Yesevî türbesine dair bir eser kaleme almıştır (Masson, 1930). O, türbenin tarihini detaylarıyla incelemiş, makberin ilk yapımının 12. yüzyılda başladığını ve türbede o döneme ait taşlara rastladığını da kaydetmiştir. Yazar kitabında ayrıca türbenin tarihteki millî, siyasi ve stratejik öneminden bahsetmektedir. Türbe sayesinde Maverâünnehir muntikasının uzun zaman göçebe Kazak ve Kıpçaklar'ın taarruzundan emin kaldığını, Timurlu, Şeybanlı, Astarhanlı, Kazak ve Kalmak hanlarının asırlarca türbeye hizmet ettiklerini tarihi delillerle beyan etmiştir. Örneğin, 16. yüzyılın ikinci yarısında Astarhanlı hükümdar II. Abdullah Han türbeyi tamir ettirmiş, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında Buhara hanları Daniyal ve Haydar, Türkistan türbesi için mahsus ferman çıkarmışlardır (Masson, 1930: 18-21).

IV. Eserlerin Yayımı ve Çevirileri

H. Wamberry (Wamberry, 1867), C. Salemann (Salemann, 1898), P. Komarov (Komarov, 1901), N. Likoşin (Likoşin, 1916), A. Garritsky (Garritsky, 1923), A. Adalis (Adalis, 1972) gibi yazarlar, Ahmed Yesevî ve takipçilerinin eserlerinin hem orijinalini hem de çevirisini yayımlamışlar ve böylece Yesevî öğretisini Batı bilim

dünyasına tanıtmışlardır. Macar tarihçisi Wamberry, Orta Asya'ya seyahat etmiş, bir süre Maverâünnehir'de yaşamış, ülkenin tarihi, kültürü, dili ve edebiyatını tetkik etmiştir. “Maverâünnehir yahut Buhara Tarihi”, “Çağatayca Ders Kitabı” gibi ilmi, tarihi ve edebi eserler yazan ve Avrupa'da Ahmed Yesevî hikmetlerinden bahseden ilk bilim adamlarından biri de bu tarihçidir. Nitekim o, “Çağatayca Ders Kitabı”nda Çağatay şairlerinin eserlerinden örnekler getirmekle beraber Ahmed Yesevî hikmetlerinden de numuneler sunmuştur.

A. Garritsky, müsteşriklerin dikkatlerinden kaçan “Fakr-name” risalesini Rusçaya çevirmiştir. O, çevirisinin ön sözünde, Ahmed Yesevî'nin hayatı, eğitimi ve talebelerinden söz eder, Ahmed Yesevî'nin talebelerine sufilik prensipleriyle beraber insan sevgisi, adalet, şefkat, büyüklere saygı gibi yüksek hasletleri de öğrettiğine dikkat çeker. Bilim adamı Ahmed Yesevî'nin manevi nüfuzu ve fikirlerinin bu kadar etkili olmasının sebeplerini şöyle açıklamaktadır: “Şayet ulu şeyhin kendisi söylediklerini uygulamasaydı onun hatırası bugüne kadar yaşamaz, Pîr-i Türkistan'ın türbesini ziyaret edenlerin sayısı kalabalık olmaz, hikmetleri de halk arasında bu kadar yaygınlaşmazdı” (Garritsky, 1923).

V. Ahmed Yesevî Ekolü ve Takipçilerinin Manevi Nüfuzuna Dair Makaleler

Ahmed Yesevi düşüncelerinin tesir konusu ve takipçilerinin manevi nüfuzu konusunda da Batı'da pek çok çalışma yapılmıştır. Bu konuda A. Samoyloviç, E. Bertels, S. Demidov, G. Snesev gibi birçok âlim fikir bildirmiştir (Samoyloviç, 1915; Samoyloviç, 1929: 1; Samoyloviç, 1929: 2; Bertels, 1944; Demidov, 1978; Bragin, 1984). Ayrıca Ahmed Yesevî devamcılarının hayatı ve eserlerini tetkik etme konusunda E. Schuyler (Schuyler, 1876), P. Paşino (Paşino, 1869), G. Snesev (Snesev, 1983), D. Dewese (Deweese, 2003: 1) gibi araştırmacılar görüşlerini bildirmişlerdir. Amerikalı diplomat ve seyyah E. Schuyler, seyahatnamesinde, 1873 senesinde Türkistan'a yaptığı yolculuktan bahseder. Ahmed Yesevî'nin şahsiyeti ve manevi nüfuzu, tasavvufî yolu, onun cari ettiği cehrî zikir, türbesindeki yazılar ve kazan, etrafındaki cami ve kuyularla ilgili bilgiler vermektedir. Aynı zamanda türbenin siyasî açıdan sahip olduğu öneme de değinmektedir. Zira burada Türkistan hanlarının Ahmed Yesevî'ye yazdıkları nâmeler korunmuştur. Hatta Schuyler, 1591 yılında Hükümdar Abdullah Han'ın imzasıyla yazılan ve Yesevî türbesine gönderilen nameyi türbe altındaki dolapta gördüğünü kaydetmiştir. Diğer bilim adamları da türbenin siyasi ve askeri değerini belirtmişlerdir. Mesela P. Lerha türbede Türkistan Şeyhu'l-İslamı Nasrullah'ın tasarrufunda korunan türbe Yesevî nesli için Türkistan ve Orta Asya'nın başka hükümdarları tarafından yazılan on beş adet nameyi gördüğünü

kaydederken (Lerha, 1870: 21), A. Semenov Emir Timur'un türbe için mahsus vakıf-name çıkarttığını, yerli yöneticilerin de türbeyi devamlı ziyaret ettiklerini yazmaktadır (Semenov, 1926: 121-130).

1866 yılında Türkistan'a gelen Rus seyyahı P. Paşino'nun seyahatnamesinde, Ahmed Yesevî külliyesinde hâlâ zikir meclisleri yapıldığına dair getirdiği bilgi haricinde kaydettiklerinin tümü, türbeyle ilgili genel bilgilerdir. Ayrıca müellife göre bu muhteşem külliye başka hiçbir camiye benzememektedir.

Türkler arasında adı, hikmetleri ve kerametleriyle tanınan Hakîm Ata Süleyman Bakırgan'ın şahsı ve eserleri her daim bilim adamlarının dikkatini çekmiştir (Komarov, 1901; Demidov, 1929; Samoyloviç, 1929; Barthold, 1964; Basilov, 1975; Snesarev, 1983; Deweese, 2003: 2). S. Malov Hakîm Ata'nın "Âhir Zaman" isimli manzum kıssasını 1897 yılında tercüme ve açıklamalarıyla yayımlamış (Malov, 1897), bir sene geçer geçmez C.Salemann Hakîm Ata menakıbını yayına hazırlamıştır (Salemann, 1898).

VI. Hikmetleriyle İlgili Yazılar

C. Brockelman, Th. Menzel, A. Semenov, A. Borovkov gibi Doğu bilimcileri makalelerinde esasen Ahmed Yesevî hikmetleri üzerinde durmuştur. Semenov, Ahmed Yesevî'nin hayatı, eğitimi, tarikat faaliyeti, manevî mertebesi gibi konular üzerinde durmakla beraber "Reşehatü'l-Ayne'l-Hayat", "Sefine-i Evliya" ve "Hazinetü'l-Asfiya" gibi eserler ışığında Ahmed Yesevî'nin hikmetlerin müellifi olduğunu ispat etmeye çalışmıştır (Semenov, 1926: 121-130). A. Borovkov ise Ahmed Yesevî'nin hayatı, hikmetleri ve takipçileri hakkında bilgi vermiş, hikmetlerin dil özelliklerini tahlil etmeye çalışmıştır (Borovkov, 1948); ama yukarıda da kaydettiğimiz gibi Borovkov, Yesevî hikmetlerinin mahiyetine tam anlamıyla vakıf olamadığından dolayı bazı yanlış sonuçlar çıkarmıştır.

Alman bilim adamı C. Brockelman, Kul Ali ve onun Yusuf kıssasıyla ilgili araştırmasında, "İslam dünyasına ait Türkçe edebî âbidelerin en büyüklerinden olan "Kutadgu Bilig" ve Ahmed Yesevî'nin Divanı'dır." diye yazmıştır. Ona göre, Kul Ali'nin Yusuf kıssasındaki şiirlerin vezni Ahmed Yesevî hikmetlerinin vezniyle yazılmıştır (Brockelmann, 1917).

Siradaki çalışma Alman müsteşirli Th. Menzel'in "Eski Türk Mistikleri" adlı araştırmasıdır. Bu yazısında bilim adamı Ahmed Yesevî, "Divan-ı Hikmet" ve onun dil özellikleri, Yesevilik'teki halvet, zikir ve onun ayrıntıları üzerinde genişçe durmaktadır (Menzel, 1925: 269-289). Yesevilik'in Türkler arasındaki yerini, özellikle Anadolu'daki tasavvufi hareketlere Yesevilik'in kaynaklık ettiğini, hikmetlerin

de Türkler için ne kadar önemli olduğunu tetkik etmektedir. Ona göre “Divan-ı Hikmet”in dili Doğu Türkçesi olup “Kutadgu Bilig” ve Orhun yazılarıyla yakinen alakadardır. Divan, Türk-İslam edebiyatının en eski numunesi olarak değerlidir.

Yukarıdaki bilgilerden de görüldüğü gibi Ahmed Yesevî konusunu tetkik etmeye ilk önce araştırma amacıyla başlanmış; ama Sovyetler Birliği’nde büyük düşünürün adı ve görüşleri sert bir şekilde yerilmiş, “dini, mistik şair” olarak karalanmıştır. Buna rağmen bazı bilim adamları Ahmed Yesevî konusunda objektif fikirlerini belirtmeye çalışmıştır. Meselâ, Ahmed Yesevî eserlerinden örnekler ünlü dünya klasikleriyle beraber Moskova’da yayınlanan “Cihan Edebiyatı Kütüphanesi” dizisinin 55. cildine eklendiği memnun edici durum olmuştur (Adalis, 1972).

20. yüzyılın sonuna doğru ise Ahmed Yesevî mirasını incelemek, hayatı ve çalışmalarını araştırmak, yeni bir aşamaya yükseldi. Bu manada J. Fletcher (Fletcher, 1971; 1977), A. Bennigsen (Bennigsen ve Quelquejay, 1988;), Th. Zarccone (Zarccone, 1993), İ. Melikoff (Melikoff, 1987; 1992), A. Bodrogligeti (Bodrogligeti, 1986; 1987; 1992: 1; 1992: 2), D. Deweese (Deweese’in tüm çalışmaları), D. Chmilovskaya (Chmilovskaya, 1993), L. Munteanu (Munteanu, 1993), A. Masala (Masala, 1993), E. Visintainer (Visintainer, 1998), A. Pylev (Pylev, 1994; 1996; 1997; 2001) gibi Batılı bilim adamları Hoca Ahmed Yesevî’nin hayatı, düşünceleri ve doktrinine dair ayrı ayrı araştırmalar yapmıştır.

İngiliz araştırmacısı J. Fletcher, “Merkezî Asya’da Tasavvuf ve Ma Ming-Hsin’in Yeni Öğretisi” adlı makalesinde Merkezî Asya’nın Çin mıntikasında 18. yüzyılda Nakşibendîlerle beraber cehrî zikir mensuplarının (Yesevilik veya Sultaniyye tarikatının mensuplarının) da faaliyet gösterdiğini ispat etmeye çalışmıştır. Örneğin, Ma Ming-Hsin isimli Cehrî şeyhinin mıntıkadaki çalışmalarını misal getirmiştir. Ona göre o dönemde Yesevilik, Zikr-i Erre adıyla tanınmış olup, 16. yy’dan itibaren Nakşibendiyye ile beraber anılmaya başlamıştı. Yesevî mensupları çoğu zaman o vakitlerde hem Nakşibendî idiler. Onun için 16. yüzyılda Özbek (Şeybanlı) lerin Yeseviye’ye itibarlarından dolayı Nakşibendilik arasında da Cehrîlik yayıldı (Fletcher, 1971).

Ahmed Yesevî eserlerini tetkik etme konusunda söz ederken önemli bir âlimin araştırmalarını gözden kaçırmamak gerekir. Bu, ABD’li meşhur Türkolog A. Bodrogligeti’nin çalışmalarıdır. Onun “Ahmed Yesevî Öğretisinin Merkezî Asya Türklerinin Kültürel ve Politik Hayatlarındaki Etkisi” adlı çalışmasında Hoca Ahmed Yesevî’nin hayatı, eserleri, faaliyeti, takipçileri, “Divan-ı Hikmet”in özellikleri, Yesevî düşüncelerinin Türklerin sosyal ve siyasi yaşamındaki yerinden bahsetmektedir (Bodrogligeti, 1987). Ahmed Yesevî’nin fikir ve görüşlerinin Orta Asya halklarının manevî hayatına yön verdiğini belirtmektedir. Ona göre Ahmed Yesevî’yi sadece bir

mistik olarak değerlendirmek çok basit olur ve meseleyi mikyasıyla anlamaya mani olur. Hâlbuki Ahmed Yesevî hikmetleri vesilesiyle Orta Asya Türkleri yeni dinî, irfanî dil ve terminolojiyle tanışarak, ileri bir kültüre sahip oldular. Kavimcilik ve kabilecilik bakışları azaldı. Yesevilik'in etkisiyle Türklerde vatan ve yurt sevgisi daha da kuvvetlendi. Yazar burada Şeybanlıların Yesevilik'e verdiği önemden bahseder. Ona göre Şeybanlılar Ahmed Yesevî dünya görüşünden beslenerek, millilik duygularını yükselttiler¹⁰.

Nihayet, ABD'li araştırmacı D. Dewese'in Ahmed Yesevî ve Yesevilik tarihine dair araştırmalarını dile getirecek olursak onun kalemine mensup makalelerin adından bile ciddi araştırmalar olduğu bilinmektedir (Deweese, 1990; 1993; 1996: 1; 1996: 2; 1999: 1; 1999: 2; 2000; 2003). Bilim adamı kapsamlı bir yazısını "Türkistan'ın İslamlaşma Sürecinde Yesevilik Menkıbelerinin Yeri" diye adlandırmış, diğer çalışmalarını "Merkezî Asya Tarihine Dair Unutulan Kaynak – 17. yüzyıla ait Yeseviye Menkıbesi "Menakıb-ı Ahyar", "Timurlular Döneminde Yesevî Şeyhleri: 14-15. yüzyılda Sufilik İlişkilerinin Sosyal ve Siyasi Yeriyle İlgili Kayıtlar", "Meşayih-ı Türk ve Hâcegan: Yesevî ve Nakşibendî Sufî Gelenekleri Arasındaki Bağların Tekrar Gözden Geçirilmesi", "Merkezî Asya'nın 17. yüzyılda yazdığı Yesevilik'e ait Farsça Menkıbe: "Lemehat Min Nefehat İl-Kuds", "19. yüzyıl Merkezî Asya'daki Kudsi Silsile: Belgeler ve Yarlıklar Işığında Ahmed Yeseviye İlişkin Grupların Doğuşu Hakkında", "Kudsi Ziyaret Yerleri ve Halk Rivayetleri: 16-17. yüzyılda Yesevilik Sufi Tarikatındaki Menkıbevi Geleneklerde Ahmed Yesevî Türbesi" diye adlandırmıştır. Ayrıca Rusya'da yayınlanan İslam Ansiklopedik Sözlüğü'ne "Ahmed Yesevî" maddesini yazmıştır. Demek ki Dewese'in yukarıda ismi geçen çalışmalarını okuyan araştırmacıların konuyla ilgili yeniliklerden haberdar olmaları kuşkusuz ki olağandır.

Deweese, Orta Asya tasavvuf tarihiyle ilgili araştırmalarıyla sadece Batı'da değil, Türk dünyasının ilmi muhitinde de iyi bilinmektedir. Onun çalışmaları Yesevilik araştırmalarında önemlidir. Ama bu çalışmalarındaki fikir ve sonuçların hepsi objektif ve gerçeğe uygun mudur acaba? Nitekim "Ahmed Yesevî" makalesinde Ahmed Yesevî'nin bugünkü "Türk tasavvuf şiirinin ilk başlayıcısı" vasıflı şöhreti "20. yüzyılın meyvesidir" fikrini belirtmiştir ki (Deweese, 2003: 1) biz bu görüşe asla katılamayız; çünkü Ahmed Yesevî'nin Türk tasavvuf şiirinin başlayıcısı olarak ünü 20. yüzyılda değil, daha eskiden başladığını kanıtlayan deliller yeterlidir. Bunun açık bir örneği, 16. yüzyılda Orta Asya'da hükümdarlık yapan Şeybanlılar eserlerinde Ahmed Yesevî'yi övmüşler, onu taklit ederek hikmetler yazmışlar, böylece hem "Divan-ı Hikmet" geleneğini yaşatmışlar hem de Yesevilik'in gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Açık ki, Şeybanlılar gibi bir devlet yöneticileri maneviyatta, kültürde ve edebiyatta geniş bir mevkie sahip olmayan bir şahsiyetin mirasına değer vermemiş,

onun doktrinini devlet mefkûresi derecesine yükseltmemiş olurlardı. Üstelik Prof. Tahir Şakir Çağatay da Ahmed Yesevî düşüncesinin uzun yıllar devlet ideolojisi olarak devam ettiğini belirtmektedir. Ona göre millî kültürümüz için mücadelede ve bu mücadelenin tarihi kökünü millî edebiyatımızdan aramada, Türkçeyi ve millî kültürü muhafaza etmek için ilk çığır açan Ahmed Yesevî ve onun kurduğu millî tasavvuf ekolüne dayanmamız lazımdır (Çağatay, 1939).

Sonuç olarak diyebiliriz ki Ahmed Yesevî ve Yesevîlik konusu Batılı bilim adamları tarafından o veya bu seviyede incelenmiştir. Yukarıda zikredilen çalışmalarda bazı bilim adamları sadece bilgi vermekle yetinmiş, bazıları Ahmed Yesevî'nin hayatı, öğretisi ve hikmetlerini genişçe araştırmaya çalışmıştır. Bazıları Yesevîlik konusunun sadece belirli bir kısmını incelemişlerdir. Bazıları ise Ahmed Yesevî mirasını ilmi muhite ve halka tanıtmayı hedeflemiştir. Kısacası, konunun her hangi bir maksatla araştırılmasına rağmen tüm bu çalışmalar Yesevîlik araştırmalarının gelişimi için atılan önemli adımlar olarak itibarlıdır. Batı müsteşrikleri tarafından gerçekleştirilen bu çalışmalara vâkıf olmak, bilim dünyamız için faydadan asla hâli değildir.

Sonnotlar

¹ Doğum tarihi konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. 'Sefine-i Evliya' müellifi Hüseyin Vassaf, tarihi kaynaklara dayanarak H. 437/M. 1042 yılını işaret etmektedir (Vassaf, 1990: 391). Ayrıca Orta Asya araştırmacıları 1041, 1097, 1103, 1105 yılında doğduğunu iddia etmişlerdir (Carmuhammedoğlu, 1996: 187; Mirhaldaroğlu, 1992: 4; Takıbaeva, 1989: 31; Nematov, 1992: 3; Hasanov, 1999: 26).

² Hocalar şeceresi hakkında bkz: Hazini, 1593: 25a-26b.

³ İmam Muhammed Hanefi, Hazret-i Ali'nin Havle binti Cafer adlı zevcesinden doğan oğludur (Safiyuddin, 1996: 89-97; Hazini, 1593: 25b).

⁴ Arslan Bab ve Ahmed Yesevî ilişkileri hakkında bkz: Şeker, 1993: 353-360; Hasan, 2009: 1-10.

⁵ Bazı eserlerde Ahmed Yesevî'nin Sayram'da 'Ak Ata' lakaplı Şihabeddin İsficabi'den, bununla birlikte Bağdatlı meşhur allame Şihabeddin Sühreverdî'den de ders aldığı hakkında malumat verilmiştir (bkz: Sıddıki, 1624: 150-151; Mirhaldaroğlu, 1991: 38).

⁶ 'Rütbetü'l-Hayat', 'Risale fi ennel kevn musahharun lil-insan', 'Risale der âdâb-ı tarikat', 'Risale der ahlâk ve münacat' gibi ilmi ve irfani eserlerin yazarı olan Hemedani hakkında bkz: Ali Şîr Nevâi, 1979; Hâce Yusuf-ı Hemedâni, 1998.

⁷ Bazı menkıbelerde Ahmed Yesevî'nin Haydar Ata isimli oğlu olduğundan bahsedilmektedir (bkz: Hikmet, 1967: 126; Köprülü, 1991: 52). Tarihte geçen Semerkandlı şeyh Zekeriyya, Üsküplü şair Ata, Evliya Çelebi, Şeyh Hafız Ahmed-i Yesevî Nakşibendi, Semerkandlı mutasavvif Barak Han, Baba Şeyh, Şeyh Muhammed Damtez, Mevlana Atai, Şihabeddin Yesevî gibi birçok kişiler kendilerini Ahmed-i Yesevî neslinden olduklarını iddia etmişlerdir.

⁸ "Fakr-nâme" ile ilgili geniş bilgi için bkz: Güzel, 2007.

⁹ Batılı bilim adamı Claude Cahen "Sur les Traces des Premiers Akhis" adlı makalesinde Ahilik-Fütüvvet hareketinin kurucusunun Ahi İbrahim olduğundan bahseder. Buna ek olarak da Mujgan

Cunbur “Ahmed-i Yesevi'nin babası Şeyh İbrahim'in de Ahi şeyhi olduğu ihtimal dışında değildir” diye yazmaktadır (bkz: Cunbur, 1997: 41)

¹⁰ Ayrıca yazar “Şeybani Han'ın politik bakışlarında Vatan sevgisi düşüncesi” adlı yazısında Şeybanlı devleti kurucusunun adaletli devlet ve vatan sevgisiyle ilgili düşüncelerini Ahmed Yesevi fikirleriyle paralel olarak tahlil etmiştir (bkz: Bodroglıgeti, 1999: 51-64).

Kaynakça

- AHMED YASAVİ. (1970): Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Vol. 2. Moskova, s. 1372.
- AHMEROV P. (1896): “Opisaniye peçati Ahmeda Yasevi. Nadpisi meçeti Ahmeda Yasevi”, Vostoçniye zametki. Stati i issledovaniya A. A. Divayeva, P. N. Ahmerova i N. O. Katanova. Kazan, s. 3-24.
- ALANYALI M.R. (1993): Menkıbeler içinde Ahmed Yesevi // Folklor Araştırmaları Kurumu, Romanya Kültür Bakanlığı ile birlikte düzenlenen Türk-Romen ilişkileri konulu sempozyum, Kostence.
- ALİ ŞİR NEVÂİ (1979): Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve: doktora tezi, Haz. Kemal Eraslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- BABAĞLU N. (1993): Moldova kütüphanelerindeki kaynaklara göre Ahmed Yesevi // Folklor Araştırmaları Kurumu, Romanya Kültür Bakanlığı ile birlikte düzenlenen Türk-Romen ilişkileri konulu sempozyum, Kostence.
- BARTHOLD W. (1964): K voprosu o rodine Hakım Ata; Hakım Ata; Soçineniya. T.II (2), Nauka, Moskova, s. 361-532.
- BARTHOLD W. (1968): Soçineniya. T. 5, Nauka, Moskova, s. 117-183, 608-609.
- BASİLOV V. (1975): O proishojdenii Türkmen Ata. Domusulmanskie verovaniya i obryadi v Sredney Azii, Moskova, s. 143-164.
- BAUBEK H. (1993): Ahmed Yesevi Bibliografyası // Folklor Araştırmaları Kurumu, Romanya Kültür Bakanlığı ile birlikte düzenlenen Türk-Romen ilişkileri konulu sempozyum, Kostence.
- BENNİGSEN, Alexandre. Chantal Lemercier-Quelquejay (1988): Le soufi et le commissaire. Les confreries musulmanes en URSS. Sufi ve Kommiser. Rusya'da İslam Tarikatları. Fransızcadan tercüme eden Osman Türer. Akçağ yayınları, İstanbul.
- BLOCHET E. (1933): Catalogue des manuscrits Turcs, T.II, Paris, nr: 1191.
- BODROGLİGETİ Andras J. E. (1986): “The Understanding and Interpretation of Ahmad Yasavi's Divan-i Hikmat”, Ural-Altaic Yearbook. 58, pp. 127-138.
- BODROGLİGETİ (1992:1): “Ahmad Yasavi's concept of “Daftar-i Sani”, Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri, 26-27 Eylül, 1991. Halk kültürünü araştırma dairesi yay., Ankara, s. 1-11.
- BODROGLİGETİ (1992:2): “The Impact of Ahmad Yasavi's teaching on the cultural and political life of the Turks of Central Asia”, Türk Dili Araştırmaları yaylığı, Belleten, 1987'den ayrı basım, s. 35-41.

- BODROGLİGETİ (1994): Yasavi ideology in Muhammad Shaybani Khan's vision of an Uzbek Islamic Empire / *Journal of Turkish Studies* (Annemarie Schimmel Festschrift), XVIII, s. 41-57.
- BODROGLİGETİ (1999:1): Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'ini anlamak ve yorumlamak. Çev: M.M.Tulum, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S 118, Şubat, s. 1-12.
- BODROGLİGETİ (1999:2): "The notion of Hubbu'l Vatan in Muhammad Shaybani Khan's political view". Üçüncü Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 25-29 Eylül 1993, Ankara. C. 1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, s. 51-64.
- BRAGİN A. (1984): Tretye rojdenie, Turkestanskaya povest, Alma-Ata.
- BROCKELMANN Carl. (1917): Ali's Qjssa'i Jusuf. Berlin, p. 3-40.
- BASENOV T. (1972): Memorialnıy kompleks Ahmeda Yassavi. Alma-Ata.
- BERTELS Y. E. (1944): "Literaturnoe prošloe Turkmenskogo naroda", *Sovet Edebiyatı*, Aşhabat, no: 9-10.
- BOROVKOV A.K. (1948): "Oçerki po istorii uzbekskogo yazıkı" (Opredelenie yazıkı hikmatov Ahmada Yasevi). *Sovetskoe vostokovedenie*. T. V. Moskova-Leningrad, str. 229-250.
- CARMUHAMMEDOĞLU M. (1996): "Ahmed-i Yesevî'nin Hayatı Hakkında Yeni Deliller ve Onun Yakında Bulunan Risale Eserinin İlmî Değeri". Hoca Ahmed-i Yesevî Hayatı, Eserleri, Tesirleri, Yay. Haz. Mehmet Şeker, Necdet Yılmaz, İstanbul.
- CHMÍEŁOWSKA D. (1993): Ahmed Yesevi Polonya'da nasıl tanınıyor // *Folklor Araştırmaları Kurumu*. KKTC Kültür Bakanlığı ile ortaklaşa düzenlenen 6. Uluslararası Ahmed Yesevi ve Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-10 Mayıs 1993, Lefkoşe).
- CUNBUR, Müjgan (1997): Anadolu'nun Bütünleşmesinde Ahmed-i Yesevî'nin Yeri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- ÇAĞATAY Tahir Şakir (1939): *Türkistan Milli Mefkûresi ve Ali Şir Nevai*. Berlin.
- DEMİDOV S.M. (1978): Sufizm v Turkmenii (evolutsiya i perejitki), Aşhabad.
- DEWEESE Devin (1990): "Yasavian Legends on the Islamization of Turkistan". *Aspects of Altaic Civilization*. III. Proceeding of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Indiana University, June 19-25, 1987. Edit. D. Sinor. Bloomington, Indiana, pp. 1-19.
- DEWEESE (1993): "A neglected source on Central Asian history: The 17th-century Yasavi hagiography Manaqib al-akhyar", *Essays on Uzbek History, Culture and Language*. Edit. B.Nazarov and D.Sinor with D.Deweese, Indiana University, Bloomington, Indiana, 1993, pp. 38-50.
- DEWEESE (1996:1): "The Mashaikh-i Turk and the Khojagan: rethinking the links between the Yasavi and Naqshbandi sufi traditions", *Journal of Islamic Studies*, 7: 2, pp. 180-207.

- DEWEESE (1996:2): "Yasavi Shayhs in the Timurid era: notes on the social and political role of communal sufi affiliations in the 14th and 15th century", *Oriente Moderno*. Vol. I. 15, no. 2. pp. 173-188.
- DEWEESE (1999:1): "The Politics of sacred lineages in 19th-century Central Asia: Descent groups linked to Kwaja Ahmad Yasavi in shrine documents and genealogical charters", *Middle East Studies*, 31, pp. 507-530.
- DEWEESE (1999:2): "The Yasavi order and Persian Hagiography in seventeenth-century Central Asia: Alim Shaykh of Aliyabad and his Lamahat min nafahat al-quds", *The Heritage of Sufism*. Vol. III, Oxford, p. 389-414.
- DEWEESE (2000): "Sacred Places and 'Public' Narratives: The Shrine of Ahmad Yasavi in Hagiographical Traditions of the Yasavi Sufi Order, 16th-17th Centuries", *Muslim Word*, 90/3-4 (Fall 2000), pp. 353-376.
- DEWEESE (2003:1): "Ahmad Yasavi". *İslam na territorii bıvşey Rossiyskoy imperii*. Entsiklopedičeskiy slovar. Vıp. 4. Moskova, str. 8-12.
- DEWEESE (2003:2): "Hakim Ata". *Encyclopaedia Iranica*, XI (fasc. 6) p. 573-574.
- DEWEESE (2007) Ahmad Yasavi and the Dog-Men: Narratives of Hero and Saint at the Frontier of Orality and Textuality. Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts. Proceedings of a symposium held in İstanbul. March 28-30, 2001. Edited by J.Pfeiffer, M.Kropp, Beirut, p. 147-173.
- DEWEESE (2009) Three Tales from the Central Asian Book of Hakim Ata. Tales of God's Friends. *İslamic Hagiography in Translation*. Edited by J.Renard. Berkeley-Los Angeles-London, p. 121-135.
- HARTMANN Martin (1904): *Die ostturkischen Handschriften der Sammlung Hartmann*. Von Martin Hartmann. Berlin, s.10, 15, 21.
- HARTMANN (1907): *Sbornik Berlinskogo Vostochnogo Instituta*, T. 7, s. 7.
- DMİTRİEVA L.V. (1980): *Opisaniye tyurkskih rukopisey instituta Vostokovedeniya*. III, Moskova, s. 17-27.
- FLETCHER J. (1971): *Central Asian Sufism and Ma Ming-Hsin's new teaching*. From *Proceedings of the Fourth East Asian Altaistic Conference*, ed. Ch'en Chien-hsien (Taipei).
- FLETCHER J. (1977): "The Naqshbandiyya the Dhikr-i Arra", *Journal of Turkish Studies*. Cambridge. Vol. 1, p. 113-119.
- FRANCAİSE C. (1993): *Turkistan'daki Ahmed Yesevi türbesi // Folklor Araştırmaları Kurumu, Romanya Kültür Bakanlığı ile birlikte düzenlenen Türk-Romen ilişkileri konulu sempozyum*, Kostence.
- GARRİTSKY A. (1923): "İz predisloviya k "Premudrosti" Şeyha Hodji Ahmeda Yeseviyskogo". *Sbornik Turkestanskogo Vostočnogo İnstituta v çest Prof. A. E. Şmidta*. Taşkent.

- GİBB E. J. W. (1958): A history of Ottoman poetry. M.R.A.S., Vol. I, London, p. 169.
- GİBB E. J. W. (1999): Osmanlı Şiiri Tarihine Giriş. Tercüme A.Cüneyd Köksal, İstanbul.
- GORDLEVSKY V. A. (1962): "Hodja Ahmed Yasevi", İzbranniye soçineniya. C 3. Moskova, s. 361-368.
- GÜZEL Abdurrahman (2007): Ahmed Yesevî'nin Fakr-nâme'si Üzerine Bir İnceleme. Öncü Kitap, Ankara.
- HÂCE YUSUF-I HEMEDÂNÎ (1998): Ahmed Yesevî'nin Hocası. Hayat Nedir (Rutbet'ül-hayât), Tercüman Necdet Tosun, İstanbul.
- HASAN Nadirhan (2009): "Arslan Bâb ve Ahmed Yesevî". Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma dergisi, S 24, s. 1-10.
- HASANOV Nadirhan (1999): Sultan Ahmed Hazini'nin 'Cevahir ul-Ebrar min emvacil bihar' eseri ve onun Yesevilik araştırmalarındaki ilmi-tarihi değeri, basılmamış doktora tezi, danışman Prof. Dr. İbrahim Hakkulov, Özbekistan Fenler Akademisi Ali Şir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent.
- HAZİNÎ (1593): Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvacî'l-Bihar, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY Bölümü, no: 3893.
- HAZİNÎ (1594): Câmiu'l-Mürşidin, Berlin Staatsbibliothek Ms. Orient Oct. 2847.
- HİKMET Tanju (1967): Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara, s. 126.
- HİSTOİRE GENERALE. DuIVe siecle a nos jours, p. 964, 967.
- HOFMANN H.F. (1969): Turkish Literature. A bio-bibliographical survey. Section III, Moslim Central Asian Turkish literature, part I, Vol. 6, Utrecht, p. 110-128.
- JOSEPH Th. (1913) 14. yy. sonuna kadar olan Türk dili yadigarları. Milli Tettebbular Mecmuası, II/4 Eylül, İstanbul.
- KOMAROV P. (1901): "Hodja Hakim Suleyman Bakırgani", Protokoli zasedaniy i soobşeniya çlenov Turkestanskogo krujka lübiteley arheologii. God 6, Taşkent, s. 105-112.
- KÖPRÜLÜ Fuat (1991): Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara.
- LİKOŞİN N. (1916): Premudrost Hazret-Sultana Arifin Hodja Ahmada Yassavi. Pervod s Tyurkskogo. Pol jizni v Turkestane. Petrograd, s. 166-187.
- LERHA P. (1870): Arheologičeskaya poezdka v Turkestanskiy kray v 1867 g., Sankt-Peterburg.
- MALLİTSKY N. (1906): "Hazret Sultan" (Hodja Ahmed Yasavi, Sultan al-Arifin, Turkestanski mistik i svyatoy 12 stoletiy), Turkestanskiye vedomosti, no 125.
- MALLİTSKY S. (1907): "İstoriko-arhitekturnoe znaçenie meçeti Hazreta Yassaviyskogo v g. Turkestane", Protokoli i soobşeniya Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii, vıpusk XII. Taşkent.

- MALOVY. (1897): Âhir zaman Kitabı. Muhammedanskıe ueniye o konine mira, “İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii pri Kazanskom Universitete”, XIV.
- MANKOVSKAYA L. (1962): “K izueniyyu priemov sredneaziatskogo zodestva kontsa XIV v.” (Mavzoley Ahmeda Yasevi). V kn: İskusstvo zodih Uzbekistana. Taşkent, 1962, s. 93-142.
- MANKOVSKAYA L. (1985): Towards the study of forms in Central Asian architecture of the 14th cc; The Mouseloum of the Hoja Ahmad Yasevi. Tr. Golombek, L. Iran, 23, Indeks Islamicus, p. 109-127.
- MASALA A. (1993): Ahmed Yesevi ve Eski İtalyan Mistiđi arasındaki paralellik // Folklor Araştırmaları Kurumu. KKTC Kùltür Bakanlığı ile ortaklaşa düzenlenen 6. Uluslararası Ahmed Yesevi ve Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-10 Mayıs 1993, Lefkoşe).
- MASSON M. (1930): Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi. Taşkent.
- MELİKOFF İ. (1987): “Ahmed Yesevi, Turkic Popular Islam”, Utrendt Papen on Central Asia: Proceedings of the first European Seminar on Central Asian Studies Hold at Utrecht (Utrecht Turkological series) Index Islamicus. p. 83-94.
- MELİKOFF İ. (1992): “Ahmed Yesevi ve Türklerde İslamiyet”, Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri, 26-27 Eylül, 1991. Ankara, s. 61-67).
- MELİORANSKY P. (1913): “Ahmed Yasawi”. In: Enzyklopaedie des Islam, Bd, I. Leiden-Leipzig, s. 208-209.
- MENZEL Th. (1925): “Die Aeltesten Türkischen Mystiker”, Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges. T. 79, s. 269-289.
- Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri, Kayseri 1993.
- MİRHALDAROĞLU M. (1991): Sayram Tarihi, imkent.
- MİRHALDAROĞLU M. (1992): Hoca Ahmed-i Yesevi: Şecere-i Saadet, Kerametleri, Hikmetleri, imkent.
- MUNTEANU L. (1993): Ahmed Yesevi ve Mistik Ölüm meselesi // Folklor Araştırmaları Kurumu. KKTC Kùltür Bakanlığı ile ortaklaşa düzenlenen 6. Uluslararası Ahmed Yesevi ve Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-10 Mayıs 1993, Lefkoşe).
- NEMATOV H. (1992): “Ahmed-i Yesevi Hayatına Ait Bazı Seneler”, Özbek Dili ve Edebiyatı dergisi, Taşkent, sayı 2.
- NOVİTSKY Y. (1912): “Hodja Sultan Ahmed Yasavi” (kirgizskaya legenda), Turkestanskiye vedomosti, 17 Şubat.
- PRUSEK J. (senesiz): Yasavi, Ahmet. Dictionary of Oriental Literatures, Gen.editor J.Prušek, Vol. III, London, p. 196.
- PUGAÇENKOVA G.A., REMPEL R.İ. (1958): Vıdayuşesya pamyatniki arhitekturi Uzbekistana. Taşkent.

- PYLEV A.İ. (1994): "Türk mutasavvıf şairi Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatı ve eserleri hakkında mülahazalar", *Yesevî Sevgi Dergisi*, sayı 12, s.35.
- PYLEV A.İ. (1996): "O jizni i tvorçestve Hodci Ahmada Yasavi", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, seriya 2. İstoriya, yazıkonzanie, literaturovedenie. Vıpusk 2 (no: 9), s. 112-116.
- PYLEV A. İ. (1997): *Hodja Ahmad Yasavi: sufiyskiy poet, ego epoha i tvorçestvo*. Almatı: Atamura.
- PYLEV A. İ. (2001): *Hodja Ahmad Yasavi: perviy tyurkskiy sufiyskiy poet Sredney Azii (jizn i tvorçestvo)*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçenoy stepeni kandidata filologičeskikh nauk. Sankt-Peterburg.
- PAŞİNO P. (1869): "Turkestanskiy kray v 1866 g. Putevie zametki", *Turkestanskiy sbornik*, 1868, T. 14, St. Peterburg.
- SALEMANN C. (1898) *Legenda pro Hakim Ata*. İzvestiya İmperatorskoy Akademi Nauk, seriya 5, Vol. 9. no: 2, St. Petersburg, s. 105-150.
- SCHUYLER E. (1876): *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*. New York.
- SCHUYLER E. (2003): *Türkistan Seyahatnamesi*. İstanbul, 2003.
- SİDDİKÎ, Muhammed Âlim (1624): *Lemehât min nefahâti'l-kuds*, *Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü*, no: 495.
- SNESAREV G. (1983): *Harezmskie legendi kak istoçnik po istorii religioznih kultov Sredney Azii*. Nauka, Moskova, s. 46-111, 167-182.
- SAMOYLOVİÇ A. (1915): "Materiali po sredneaziatsko-turetskoy literaturi", II, III, *ZVORAO*, T. 22, 1913-1914. Petrograd, p. 146-147.
- SAMOYLOVİÇ A. (1929:1): "Mahtum-Kuli i Hakim-Ata", *Turkmenovedenie*, no: 12, s. 28-29.
- SAMOYLOVİÇ A. (1929:2): "Oçerki po istorii Turkmenskoy literaturi". V kn.: *Turkmeniya*, vıp. 1. Moskova, s. 136.
- SEMENOV A. (1926): "Meçet Hodji Ahmeda Yeseviyskogo v g. Turkestane", *İzvestiya Sredneaziatskogo komiteta po delam muzeev, ohranı pamyatnikov starını, iskusstva i prirodi*. Sredazkomstaris, vıpusk 1, Taşkent, str. 121-130.
- ŞEKER Mehmed (1993): "Ahmed-i Yesevî'nin Hayatında Arslan Bâba Meselesi", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, s. 353-360.
- TAKİBAEVA S. (1989): *Taynı Nebesnoy Glazurı*, Almatı.
- TANASOĞLU D. (1993): *Hristiyan Gagauz Türkleri ve Yesevi ile ilgili bilgileri // Folklor Araştırmaları Kurumu, Hoca Ahmed Yesevi Paneli, İznik, Aralık 1993*.
- ÜMNYAKOV İ. (1929): *Arhitekturnie pamyatniki Sredney Azii*. Taşkent.

- VASSAF Hüseyin (1990): *Sefine-i Evliya, C I, Osmanlıcadan çeviren M. Akkuş, A. Yılmaz. İstanbul, Seha Yay., s. 391-408.*
- VESELOVSKY N. (1906): “Ekspeditsiya v g. Turkestan dlya snyatiya planov i zarisovki v kraskah mestnoy meçeti”, *İzv. Russ. Komiteta dlya izuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii v ist., arh., ling., i etnografiçeskom otnoşeniyah*, no 6, St. Peterburg, s. 23-26.
- VİSİNTAINER E. (1998): “Elementi sciamanici e mistici in Ahmad Yassawi”. *Universita ‘Degli Studi Di Venezia, Anno Accademico.*
- WAMBERRY H. (1867): *Cagataische Sprach-Studien. Philo Press, Amsterdam, Neudruck 1975 der Ausgabe Leipzig (Choga Ahmed Jesewi. Hikmet, s. 115-123).*
- ZARCONI Th. (1993): “Hindistan’da Türk Tasavvufu: Yesevîyye örneği”, *Dergâh, IV, 38, Nisan, s. 19-20.*
- ADALIS A (1972): *Ahmad Yassavi. Duhovniye stih /Perevod A.Adalis// Biblioteka Vsemirnoy Literaturi. Seriya pervaya. Vol. 55; Poeziya narodov SSSR IV-XVIII vekov. Moskova, s. 147-148.*
- SAFİYUDDİN Mevlana (1996): *Nesep-nâme Tercümesi, Haz. Kemal Eraslan, Yesevî Yayıncılık, İstanbul.*